

Святослав Ратушняк

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2025

Ратушняк С.П.

Р25 Правознавство : підручник для 9 кл. закладів загальн. середн. освіти. Частина 1. / С.П. Ратушняк. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2025. — с. : іл.

ISBN 978-966-10-9225-8

У підручнику ви знайдете інформацію про те, що таке право і якою є його роль у житті кожного та суспільства в цілому; якими є основні права і свободи людини та як їх можна захистити; про взаємовідносини людини з державою.

Особлива увага приділяється правам і можливостям дітей у різних сферах у сім'ї, на роботі, в побуті чи у випадках порушення закону. Усі матеріали мають практичне значення: вони допомагають школярам краще розуміти свої права і правильно поводитися у різних ситуаціях. Метою курсу є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів.

Для учнів і учениць 9-х класів та для всіх, хто хоче отримати базові знання про право.

УДК [340(477):37.016](075.3)

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний електронний додаток, використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:
<https://edodatok.com/9225-8/>

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Вступ

Новітня епоха — це не лише час надсучасних технологій, а й час права. Саме за допомогою правових норм регулюються складні соціальні відносини, формуються закони й правила життя людей у суспільстві, підтримується й забезпечується мир та стабільність на нашій планеті, виховується нове покоління, твориться добро та справедливість. Для того, щоб норми права були реальними та дієвими, необхідно, аби не лише фахівці-юристи, а й кожна людина орієнтувалася у правовому полі.

Великого значення нині набувають правова освіта та правове виховання, які формують правову культуру і правову свідомість.

Щоб захистити свої права, потрібно їх знати. І не лише знати, а й уміти застосовувати правові знання. Важливо намагатися не тільки засвоїти певний обсяг інформації, а й розвинути практичні навички — адже вам доведеться розв'язувати правові питання у власному житті, поширювати правову освіту у своєму соціальному середовищі.

У підручнику ви знайдете цікаву й корисну інформацію про права і свободи людини в різних сферах її життєдіяльності, вправи та ситуаційні завдання, які допоможуть вам краще зорієнтуватися у світі права.

Мета курсу — створення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнівства.

Завданнями, реалізація яких забезпечить досягнення окресленої мети, є:

- ▶ ознайомити учнівську спільноту з правом, його важливою роллю в житті суспільства, ключовими поняттями і термінами юридичної науки;
- ▶ сприяти формуванню фундаментальних цінностей, таких як права та свободи людини і громадянської спільноти, демократія, активна громадянська позиція та ін., що становлять основу демократичної правової держави і громадянського суспільства в Україні;
- ▶ виробити в учнів та учениць уміння використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; оцінювати й регулювати свої взаємини з іншими;
- ▶ здійснювати вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на норми права, що стосуються неповнолітніх;
- ▶ опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів;
- ▶ застосовувати на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз і синтез, оцінку, рефлексію, уміння спілкуватись, дискутувати, розв'язувати проблеми;
- ▶ сформувати навички правомірної поведінки;
- ▶ прищепити дев'ятикласникам та дев'ятикласницям інтерес до права, заохотити їх до свідомого використання, застосування й дотримання правових норм.

Підручник містить 10 рубрик: «Навіщо тобі це потрібно?», «Важливі терміни і поняття», «Пригадайте», «Мовою документів», «Цікаво знати», «Працюємо і обговорюємо в парах», «Працюємо і обговорюємо в групах», «Досліджуємо (інтерактивна вправа)», «Висновки», «Завдання та запитання». Ці рубрики допоможуть краще орієнтуватися в підручнику, опрацьовувати основний, довідковий та додатковий матеріали, практично застосовувати набуті теоретичні знання.

В інтерактивному електронному додатку до підручника подано зображення, відеоматеріали, тексти, схеми, завдання, тести, нормативно-правові акти й багато цікавого і корисного, що можна використовувати як на уроці, так і для роботи вдома.

На допомогу вчителю/вчительці подано календарно-тематичне планування з «Основ правознавства» для 9 класу.

Структура посібника дає змогу вчителю/вчительці самостійно комбінувати матеріали й будувати урок, більшою чи меншою мірою використовуючи практичні та інтерактивні вправи, завдання для розвитку критичного мислення, кооперативного навчання тощо, на власний розсуд визначати необхідні методики для максимально якісних результатів з огляду на можливість, знання й нахили учнів та учениць.

Наприкінці кожного параграфа подано шість «Завдань та запитань (домашніх завдань)» відповідно до шести рівнів освітніх цілей, які застосовуються для визначення розвитку в учнівства навичок мислення (за системою Блума). Відповідно кожному запитанню під №: 1) сприяють засвоєнню знань, 2) забезпечують розуміння фактів, правил і принципів; 3) спрямовані на формування навичок використання; 4) формують здатність аналізувати ситуації, явища, події; 5) розвивають уміння синтезувати; 6) навчають оцінювати.

Успішне засвоєння курсу забезпечить виконання поставлених завдань і сформує почуття свідомого громадянина та громадянки.

Бажаємо успіхів!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Навіщо тобі це потрібно?

Важливі терміни і поняття

Пригадайте

Мовою документів

Цікаво знати

Працюємо і обговорюємо в парах

Працюємо і обговорюємо в групах

Досліджуємо (інтерактивна вправа)

Висновки

Завдання та запитання

§1. Цінність права

NEW

Навіщо це тобі потрібно?

Тема «Цінність права» є надзвичайно важлива і потрібна всім! Кожна людина має гідність, свободу, право на справедливе ставлення.

Ці знання вам потрібні для того, щоб уміти захищати себе та поважати інших. Гідність, справедливість, рівність і свобода — це не просто слова, а принципи, які допомагають будувати чесне та вільне суспільство, бути відповідальними громадянами, знати свої права й обов'язки та вміти відстоювати їх у житті. Вивчаючи цю тему, ви навчитеся критично мислити, приймати чесні рішення та діяти заради справедливості. Ці знання знадобляться вам сьогодні й у майбутньому.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати причини й значення виникнення права, роль права в житті суспільства;
- аналізувати спільні та відмінні риси різних видів соціальних норм;
- визначати, яку роль відіграють норми права для держави, суспільства, кожної людини;
- характеризувати засади (принципи) права.

Право, гідність, справедливість, рівність, свобода, соціальні норми, норми моралі, релігійні норми, традиції і звичаї, Конституція України.

E

Висловіть свої думки щодо власних асоціацій із термінами «правила», «право», «закони».

Працюємо в парах. Обговоріть такі питання:

1. Навіщо потрібні правила і право?
2. Де і чому діють правила і право?
3. Де і чому правила і право порушуються?
4. Які наслідки для людини, родини, держави мають дотримання чи порушення правил і права?
5. Чому важливо завжди дотримуватися правил і норм права?

1.1. Коли і чому виникають правила, право, закони.

Першими правилами були обряди, ритуали, звичаї. Ритуали та обряди встановлювали правила поведінки між первісними людьми. Неспроможність людини пояснити ряд природних явищ призвела до виникнення віри в існування надприродних божественних явищ і, з часом, до релігійних культів та правил.

Згодом формуються звичаї та моральні норми. Звичаї виникають у формі заборон, дозволів, зобов'язань, табу. Звичаї регулювали всі життєві ситуації — від господарської діяльності до сімейних відносин та відносин між членами роду. Первісна мораль базувалася на поняттях «добра» і «зла».

Правила поведінки між людьми виникають тому, що:

- з'являється необхідність упорядкування відносин між людьми у різних життєвих ситуаціях шляхом встановлення певних норм (правил, стандартів);
- з'являється необхідність регулювання поведінки конкретної людини у конкретних випадках;
- правила спрямовували діяльність людей на створення умов для життя й звільняли від постійного страху перед навколишнім світом.

Таким чином, із появою та розвитком людського суспільства формуються та розвиваються правила поведінки людей. Протягом тисячоліть одні правила змінювалися, розвивалися і застосовуються донині, інші відмерли й залишили лише свій слід в історії.

На світанку історії людства, у період первіснообщинного ладу, коли ще не було поділу суспільства на соціально неоднорідні верстви, основою організації був рід — об'єднання кровних родичів. Такому соціальному об'єднанню були властиві: спільна організація праці (полювання, збиральництво); спільна власність на засоби виробництва (спільні знаряддя праці); перерозподіл «доходів» (все необхідне, що здобувалося для життя, здавалося в «загальний котел»); посади вождя, старійшини були виборними, змінними, матеріально посада не заохочувалась — це були най-

поважніші та найдосвідченіші люди. Влада базувалася на їхньому авторитеті та добровільності членів роду; найважливіші питання обговорювали на зібраннях усіх членів роду, тобто влада належала не окремим людям, а суспільству в цілому, без створення спеціальних органів.

Отже, влада та суспільство збігалися.

Розвиток родових общин призвів до зміни організації влади:

- змінилося становище вождів та старійшин: їхня влада стає спадковою, вони перестають працювати, займаються лише керівною діяльністю, одноосібно приймаючи рішення з важливих питань, не враховуючи думки роду чи племені;
- рада вождів, яка ще донедавна обирала вождя, відходить на другий план, а на перший висувається дружина вождя;
- протягом певного часу посада вождя перетворюється на посаду правителя, його оточення — у радників та намісників, а дружина — у військо.

Отже, влада поступово починає відділятися від суспільства (влада та суспільство перестають збігатися). Публічна влада для управління населенням має вже апарат управління (чиновники) та примусу (поліція, в'язниці, армія).

Мононорми

Таким чином, держава з'являється у результаті складних змін в економічному житті суспільства, поступового відособлення верстви людей, які зосередили у своїх руках управлінські функції.

Задля підтримки своєї влади й впорядкування відносин у державах правителі встановлюють загальнообов'язкові для всіх правила, які ми сьогодні називаємо **«правом»** (право знаходить своє відображення в законах). Отже, право виникає разом із державою і стає одним із найважливіших видів соціальних норм.

Якщо в первісному суспільстві життя людей регулювалося переважно звичаями і традиціями, релігійними і моральними нормами, то з виникненням держави і права право набуває панівної ролі серед соціальних норм у міру своїх властивостей, хоча зазначені норми так чи інакше впливали й впливають донині на формування норм права.

У періоди стародавньої історії та часів середньовіччя право і закони стояли переважно на боці меншості — рабовласників і феодалів, захищаючи їхню власність, привілеї, можливості.

Із розвитком суспільства під тиском об'єктивних та суб'єктивних чинників (економічні зміни, розвиток науки і техніки, війни, торгівля, освіта тощо) змінюються право і закони.

У більшості сучасних демократичних державах загальнолюдські цінності мають найвищий пріоритет, усі люди є вільними і рівними. Право і закони забезпечують та захищають права та свободи людини. В таких державах кожна особа, залежно від своїх здібностей, бажань, самореалізації, праці, може брати участь в управлінні державою, обираючи чи будучи обраною до органів влади, самоврядування, займаючи ті чи інші посади. Держава існує для людини, а не людина для держави.

«Закони»
стародавніх
часів

1.2. Поняття, види соціальних норм. Право і мораль.

Норми, що регулюють відносини між людьми, називають **соціальними**.

Соціальні норми — це правила поведінки, що зумовлені розвитком суспільства, які регулюють різні сфери суспільних відносин і забезпечуються різноманітними засобами впливу.

Найбільш поширеними соціальними нормами є:

- звичаї і традиції;
- норми моралі;
- релігійні норми;
- норми права.

Звичаї і традиції — це правила поведінки, що склалися історично і закріпилися у суспільстві внаслідок багаторазового використання. Такі норми можуть стосуватися як окремих сімей, певних територій, народів, націй, так і держав.

Наприклад, якщо для європейця білий одяг — це святковий одяг, то на Сході — це одяг трауру (печалі); якщо європейці вітаються за руку, то на Сході така спроба буде сприйнята як образа.

Окремої уваги заслуговують правові звичаї — правила поведінки, що склалися історично й у подальшому були закріплені державою.

Релігійні норми — норми, що регулюють поведінку та дії, що засновані на вірі в існування богів. Найважливіші з цих норм записані у священних книгах кожної релігії, таких як Коран (іслам), Біблія (християнство), Тора (іудаїзм), Типітака (буддизм), Рігведа (індуїзм) та інші. Ці норми визначають світогляд і правила поведінки вірян як у повсякденному житті, так і під час богослужінь.

Норми моралі — правила, що регулюють поведінку людей з точки зору поглядів суспільства на добро і зло, справедливе і несправедливе, гуманне і негуманне. Норми моралі підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки. Ці норми формуються на підставі уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість. Це правила поведінки, які існують у вигляді ідей і принципів (дотримуватися слова, бути справедливим, чесним). Вони дотримуються кожною людиною добровільно внутрішнім переконанням і суспільною думкою. У разі недотримання (невиконання) цих норм на людину чекає громадський осуд. І як результат у неї можуть виникати почуття сорому, каяття.

Мораль має історичний характер й виникає раніше за право. Тому, певною мірою, норми права формувалися й змінювалися під впливом моральних норм (заборона вбивств, рабства, скасування смертної кари, визнання права власності тощо). І, навпаки, норми права мають вплив на норми моралі (рівність усіх людей, людська гідність, честь...).

(Правові звичаї.
Таліон. Свідки
договору.)

Релігійні
норми. Хадж

Особливе місце серед соціальних норм займають норми права.

Норми права – загальнообов’язкові правила поведінки, що встановлюються та охороняються державою.

1.3. Основні засади (принципи) права.

Термін «принцип» у перекладі з латинської означає «початок», «основа». Отже, засади чи принципи права — це керівні положення, фундамент, основа, те, на чому базуються норми права. Принципи права визначають, на яких цінностях воно будується в тій чи іншій державі, світі. Принципи права закріплені як у міжнародно-правових документах і мають обов’язковий характер, так і в законодавстві окремих держав.

Загальноновизначеними засадами права, без яких право не може функціонувати, є: гідність, справедливість, рівність, свобода.

Гідність означає, що кожна людина унікальна й цінна вже за фактом свого існування, незалежно від статі, віку, раси чи будь-яких інших ознак. Держава та суспільство мають поважати людину, не ганьбити її, не принижувати її честь.

Справедливість — це коли усі мають отримувати те, що їм належить по праву. Це одне з основних завдань права: захищати інтереси людей, захищати тих, чий права порушують, і карати порушників закону. Справедливість — це рівність перед законом.

Рівність означає, що всі люди рівні у своїх правах та можливостях, що всі однакові. Це означає, що дискримінація заборонена. Наприклад, рівність чоловіків і жінок, рівність у доступі до освіти чи працевлаштування. У праві це часто закріплюється у вигляді норм про недискримінацію. Рівність — це не лише однакове ставлення до всіх, а й забезпечення рівного доступу до можливостей, прав і ресурсів, незважаючи на фізичні чи ментальні особливості. Наприклад, це безбар’єрне середовище для осіб з інвалідністю: доступність будівель (наявність пандуса чи підйомника), можливість самостійно пересуватися в громадському транспорті людині на візку, адаптація інформації шрифтом Брайля чи її озвучення.

Свобода — це можливість моделювати власну поведінку, діяти за власним вибором, якщо це не порушує свободи й права інших. Свобода тісно пов’язана з відповідальністю: кожна людина вільна у вчинках, але відповідає за їхні наслідки. Основні свободи — свобода слова, свобода світогляду, свобода пересування тощо — це основа демократії.

На зазначених принципах права побудовано основний закон нашої держави Конституцію України та всі інші нормативно-правові акти.

1. Опрацюйте статті Конституції України. Визначте засади (принципи) права.
2. Обговоріть у парах, висловіть свою думку, чому ці засади є важливими для кожного із вас, суспільства, держави, міжнародного співтовариства.

Конституція України

Стаття 21. Усі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Працюємо разом. Дозаповніть (домалюйте) табличку.

Обговоріть, що і чому ви домалювали (дописали) в пропущених клітинках.

Засади права	Гідність	Справедливість	Рівність	Свобода
Зображення				
Ключова думка	Кожна людина цінна та неповторна			Право діяти за власним вибором
Приклад		Чесне судочинство		

Завдання та запитання

- 1) Що таке правила, соціальні норми?
- 2) Вкажіть причини виникнення права.
- 3) Наведіть приклади різних видів соціальних норм.
- 4) Поясніть, як право і мораль взаємопов'язані.
- 5) Сформулюйте спільні та відмінні риси різних видів соціальних норм.
- 6) Оцініть, яку роль відіграють основні засади права в житті людини.

Проект. Створіть презентацію на тему: «Цінність права в житті людини».

РОЗДІЛ І

ПРАВО В ЖИТТІ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

§2. Право і закони в житті людини

NEW

Навіщо це тобі потрібно?

Вивчення теми «Право і закони в житті людини» є надзвичайно важливе для вас, адже ця тема закладає фундамент правової обізнаності та громадянської свідомості.

Ви дізнаєтеся, що таке право, як воно працює, чим відрізняється від моралі чи звичаїв. Це дасть змогу розуміти свої права та обов'язки, діяти в рамках закону. Знання про функції та джерела права допоможе орієнтуватися в правовому полі та захистити себе від порушень, а також допомагати іншим у разі потреби. Ви отримаєте базові знання, які важливі для майбутніх виборців, громадських активістів, юристів, політиків, а також усіх, хто хоче впливати на зміни в країні.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке право та називати його ознаки;
- аналізувати відмінності між нормами права та іншими соціальними нормами;
- визначати, яку роль відіграють норми права для держави, суспільства, кожної людини;
- характеризувати джерела (форми) права.

Право, норми права, функції права, джерела (форми) права, правовий звичай, релігійно-правові норми, корпоративні норми, нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативний договір.

Латинське прислів'я:

"Jus est ars boni et aequi".
(Право — це мистецтво добра і справедливості).

1. Які думки у вас викликає це прислів'я?
2. Яким є ваше ставлення до цього вислову?
3. Чи помічали ви, як часто ми стикаємося із правом у повсякденному житті?

2.1. Поняття та ознаки права.

Норми, які регулюють відносини між людьми, називаються соціальними. Розрізняють такі види соціальних норм:

- звичаї і традиції (склалися історично і закріпилися у суспільстві внаслідок багаторазового використання);
- норми моралі (регулюють поведінку людей з точки зору поглядів суспільства на добро і зло, справедливе і несправдливе, гуманне і негуманне);
- корпоративні норми (норми об'єднань громадян);
- релігійні норми (регулюють поведінку та дії, що засновані на вірі в існування богів);
- норми права.

Норми права – загальнообов'язкові правила поведінки, що встановлюються та охороняються державою.

Такі норми закріплені у Конституції України, законах, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України тощо.

Правові норми посідають особливе місце у системі соціальних норм. Вони мають ряд ознак, що відрізняють їх від інших засобів впливу на суспільство.

Основними ознаками права є:

1. **Право встановлюється і санкціонується державою.** (Лише органи держави наділені повноваженням видавати нормативно-правові акти. Міжнародні договори стають чинними в державі лише після їхньої ратифікації — затвердження законодавчим органом влади.

2. **Право — це система норм.** (Право не є простою сукупністю норм та приписів. Право є системою, у якій всі складові елементи погоджені й пов'язані. Системність права забезпечується розробкою й прийняттям нормативно-правових актів).
3. **Право має загальний характер.** (Правові норми поширюються на невизначену кількість відносин).
4. **Право є загальнообов'язковим.** (Право не передбачає можливості невиконання чи порушення його приписів будь-якою особою, що перебуває в державі, незалежно від того, подобаються їй чи ні ті чи інші норми права, знала вона про них чи ні).
5. **Правові норми формально визначені, закріплені в нормативно-правових актах та інших джерелах права** (закони, укази, постанови, нормативно-правові договори, судові рішення, релігійно-правові норми тощо).
6. **Право гарантується і охороняється державою.** (Для забезпечення виконання норм права усіма особами держава наділена специфічними повноваженнями. Такими повноваженнями є право застосовувати штрафні санкції, приймати обов'язкові для виконання рішення, контролювати певні процеси та дії, притягувати до відповідальності в судовому порядку, застосовувати примус, силу, покарання тощо. Все це покладається на компетентні державні органи, в тому числі й правоохоронні, такі як міліція, прокуратура, СБУ та інші).

Отже, *право — це система загальнообов'язкових, формально визначених, загальних правил поведінки, що встановлюються, гарантуються і охороняються державою та регулюють суспільні відносини між людьми.*

Норми права регулюють і охороняють суспільні відносини.

2.2. Функції права.

Призначення права (функції права) слід розглядати у таких основних аспектах:

- *за допомогою права регулюються відносини в суспільстві* (захищаються права людини; розв'язуються проблеми, спори та конфлікти; підтримуються порядок і стабільність; функціонують і розвиваються економіка й торгівля; функціонують органи влади та самоврядування тощо);
- *за допомогою права суспільні відносини охороняються* (встановлюються заборони й обмеження; відшкодовується завдана шкода; відновлюються порушені права тощо);

Визначте
твердження,
які регулюють-
ся нормами
права

- *за допомогою права суспільство розвивається* (за допомогою права розв'язуються різноманітні завдання; право забезпечує прогрес у суспільному розвитку взагалі, підтримується мир і взаємовідносини між державами, народами, групами людей тощо);
- *право надає кожній людині можливості для існування й самореалізації* (кожна людина визначає для себе певні цінності й орієнтири; кожна людина вибирає свою модель поведінки; кожна людина має рівні можливості тощо).

Про які функції права йдеться

2.3. Джерела права.

Право завжди має бути формалізованим. Якщо норма права не вміщена у певну форму, то вона залишається нормою поведінки, але не є нормою права.

Форми (джерела) права — це державно-офіційні способи закріплення і зовнішнього прояву правових норм.

Основні форми права:

1. **Правовий звичай** — *правило поведінки, що склалося в результаті багаторазового повторення людьми певних дій*. Держава визнає лише ті звичаї, що мають санкціоноване державою правило найбільше значення для суспільства і відповідають його інтересам (наприклад, звичаї національних меншин — законодавством України дозволено не використовувати ім'я батька в паспорті, якщо звичаєм цієї нації це не передбачено; законодавством при одруженні дозволено мати лише подвійне прізвище, але якщо в національній традиції передбачено інше, то прізвище може складатися із трьох і більше слів).
2. **Релігійно-правові норми** — *санкціоновані державою церковні канони та інші релігійні норми, яким надається загальнообов'язковий характер*. Поширені в мусульманських країнах (норми шаріату (релігійне право побудоване на ісламі) забороня-

Стаття 28. Ім'я фізичної особи

Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

(Цивільний кодекс України)

Стаття 35. Право на вибір прізвища при реєстрації шлюбу

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами.

Наречена, наречений мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно буде починатися.

Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений.

(Сімейний кодекс України)

ють вживати алкоголь, непокору батькам і чоловікові, вбивства, крадіжки тощо).

3. **Правовий прецедент** — *судове чи адміністративне рішення з конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість під час розв'язання усіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ.* Юридичний прецедент застосовується тоді, коли існують прогалини в правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, а за судом чи іншим органом держави визнається право нормотворчості, тобто офіційного формулювання юридичних норм. Судовий прецедент як джерело права властивий англосаксонській правовій системі (Велика Британія, США, Індія).
4. **Нормативний договір** (правовий договір) — *документ загального характеру, що встановлюється за загальною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.* Договір між роботодавцем та робітниками (уповноваженими особами), в якому зазначені загальні умови праці (колективний договір).
5. **Нормативно-правовий акт** — *письмовий документ, який приймається компетентним органом в установленому законом порядку, має загальний характер, забезпечується державою і містить норми права* (нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти).

Класифікуйте
джерела права

6. **Міжнародно-правовий акт** — документ міжнародного співтовариства, який із погодженням держави (ратифікація) поширюється на її територію. Найпоширенішими серед міжнародно-правових актів є міжнародні договори, які можуть укладатися між двома і більше державами. Такі договори можуть встановлювати спрощені правила перетину кордонів, правила торгівлі, навчання, обміну технологіями, спільні економічні проекти тощо.

Складіть таблицю «Порівняльна характеристика права та інших соціальних норм»

Соціальні норми	Норми права

Завдання та запитання

- 1) Що таке соціальні норми, право, норми права?
- 2) Вкажіть ознаки права.
- 3) Наведіть приклади джерел права.
- 4) Поясніть, чому, на вашу думку, тільки держава може встановлювати, змінювати чи скасовувати норми права.
- 5) Сформулюйте спільні риси права і моралі.
- 6) Оцініть, яку роль відіграє право в житті людини.

Проект. Складіть короткий опис одного дня із власного життя з різними подіями. Вкажіть, які з них регулюються нормами права, а які регулюються іншими соціальними нормами.

§3. Система права. Система законодавства

NEW

Навіщо це тобі потрібно?

Ознайомившись із темою «Система права. Система законодавства», ви дізнаєтеся, що таке закони і звідки вони беруться, які правила діють у державі та як вони стосуються кожного громадянина, як закони впливають на життя людей. Це допоможе орієнтуватися в правових ситуаціях, не порушувати законів і захищати свої права в повсякденному житті.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати і характеризувати структурні елементи системи права;
- розрізняти види нормативно-правових актів за юридичною силою;
- пояснювати, чому Конституція є основним законом;
- пояснювати, чим закон відрізняється від указу президента чи постанови уряду.

Система права, галузь права, інститут права, норма права, законодавство, система законодавства, галузь законодавства, нормативний інститут, нормативний припис, закон, підзаконний акт, конституція, конституційний закон, кодекс (кодифікований закон).

Френсіс Бекон (англійський політик, державний діяч, учений):

«Закон можна вважати якісним у тому випадку, якщо смисл його є точним, якщо вимоги його справедливі, якщо він формує чесноти в громадян».

1. Чи знаєте ви, що таке закон?
2. Яку роль, на вашу думку, відіграють закони в нашому житті?
3. Як ви розумієте вислів Ф. Бекона про закон?

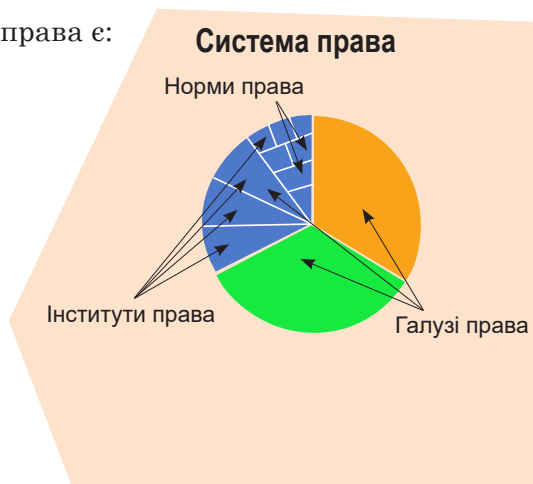
3.1. Система права.

Право кожної держави — це не хаотичне нагромадження певних юридичних норм. Воно існує і діє як організована система.

Система права — це внутрішня форма права, що має об'єктивний характер побудови, характеризується єдністю та узгодженістю усіх чинних юридичних норм та їх розподілом за галузями та інститутами.

Основними елементами системи права є:

- галузі права;
- інститути права;
- норми права.

Найзначнішим (найбільшим) елементом системи права є *галузь права*.

Галузь права — це сукупність правових норм, що регулюють однорідну сферу суспільних відносин у межах конкретного предмету і методу правового регулювання.

Галузі
права

Залежно від предмету і методу правового регулювання розрізняють конституційне, адміністративне, земельне, цивільне, кримінальне, банківське, трудове право тощо.

Інститут права — це сукупність юридичних норм, які регулюють певний вид чи сторону суспільних відносин і становлять самостійний елемент системи права.

Інститути поділяються на **галузеві** (вміщують норми всередині однієї галузі, наприклад, інститут кримінальної відповідальності, інститут спадкування, інститут виборів, інститут шлюбу) та **міжгалузеві** (об'єднують норми, що належать до різних галузей права, наприклад, інститут юридичної відповідальності, інститут власності).

Норма права — це загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється, санкціонується та забезпечується державою з метою регулювання суспільних відносин.

Ознайомтесь зі статтями з документів. Охарактеризуйте їх. Як зазначені норми права впливають на суспільство, людей?

Приклади норм права

Кримінальне право:

Стаття 115 Кримінального кодексу України

«Умисне вбивство карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років».

Цивільне право:

Стаття 1166 Цивільного кодексу України

«Майнова шкода, завдана неправомірними діями (бездіяльністю) особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі».

Адміністративне право:

Стаття 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення

«Керування транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння тягне за собою накладення штрафу та позбавлення права керування».

Трудове право:

Стаття 66 Кодексу законів про працю України

«Нічним вважається час з 22 години до 6 години».

Якою є
структура
норми права

Сімейне право:

Стаття 141 Сімейного кодексу України

«Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини».

3.2. Система законодавства.

Законодавство – це система усіх існуючих діючих у державі нормативно-правових актів як зовнішньої форми вияву права.

Кожна правова норма повинна мати зовнішнє вираження у певній формі (джерелі) права. Найпоширенішим джерелом права України є нормативно-правовий акт, а законодавство є системою усіх нормативно-правових актів, що діють у державі. Завдяки законодавству право набирає форми юридичних документів, обов'язкових для виконання.

Система законодавства – це сукупність нормативно-правових актів держави, що пов'язані між собою та водночас поділені на певні частини.

Основними структурними елементами системи законодавства є:

- **Галузь законодавства** – сукупність нормативних приписів, які регулюють певну сферу суспільних відносин (трудове законодавство, кримінальне законодавство...);
- **Нормативний інститут** – сукупність нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин;
- **Нормативний припис** – логічно завершене положення, що міститься у тексті нормативно-правового акту, має загальнообов'язковий характер, тобто адресований невизначеному колу осіб і стосується типових життєвих обставин.

За юридичною силою актів, які приймаються різними органами, законодавство України поділяється на закони і підзаконні акти.

Закони – це нормативно-правові акти, що приймаються законодавчими органами з дотриманням особливої процедури, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини.

Відмінності між правом і законодавством

Вища юридична сила закону полягає в тому, що:

- жоден з органів держави, крім законодавчого, не може його ні змінити, ні скасувати;
- всі акти видаються на основі та з метою виконання закону й тому є способом його конкретизації;
- жодні акти не можуть суперечити закону;
- всі акти повинні відповідати закону за змістом;
- закон може бути замінений лише законом (підзаконні акти не можуть замінити закон);
- підзаконні акти не можуть вносити зміни до закону;
- закон контролюється лише Конституційним Судом, всі інші – різними органами (прокуратура та інші).

За юридичною силою закони поділяють на такі види:

1. **Конституція** – основний закон держави, який має найвищу юридичну силу, є головним у системі нормативних актів, має особливий порядок прийняття та внесення змін.

Конституція має характерні *ознаки*, що відрізняє її від інших нормативно-правових актів, зокрема:

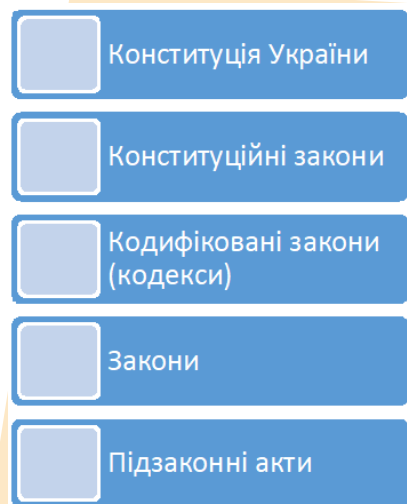
- конституція має установчий, програмний та ідеологічний характер;
- конституція має найвищу юридичну силу;
- для конституцій зазвичай характерна підвищена стабільність;
- конституція є юридичною базою поточного законодавства;
- конституція має специфічний предмет правового регулювання – найважливіші в державі суспільні відносини;
- конституція розробляється і приймається в особливому порядку;
- конституція має високий рівень захисту з боку держави.

2. **Конституційні закони** – акти, що вносять зміни і доповнення до Конституції чи передбачені текстом Конституції, деталізують її положення.

Наприклад, Закон України «Про громадянство України» реалізує положення статті 4 Конституції про громадянство.

Конституція
України

Цей Закон відповідно до Конституції України визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб.

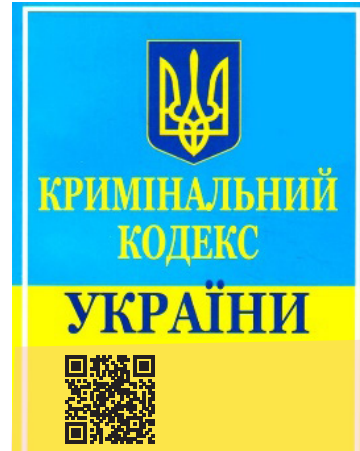
(Вступ до Закону України «Про громадянство України».)

3. **Кодифіковані закони (кодекси)** – законодавчий акт, в якому об'єднано і систематизовано найважливіші основні правові норми конкретної галузі права або галузі суспільних відносин. Кодифіковані закони здебільшого можуть бути у формі кодексів (Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Виборчий кодекс України тощо).
4. **Звичайні закони (поточні закони)** – це нормативно-правові акти, що приймаються законодавчими органами з дотриманням особливої процедури відповідно до Конституції та конституційних законів, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші сторони суспільного життя. (Закон України «Про повну загальну середню освіту», Закон України «Про дорожній рух», Закон України «Про захист прав споживачів» тощо).
5. **Підзаконні нормативно-правові акти** – це документи, що видаються компетентними органами на основі закону, відповідно до закону і для його виконання (підсилення дії закону). Підзаконними актами є укази, постанови, розпорядження, рішення, нормативні накази тощо.

Підзаконні акти в Україні мають право видавати: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства, відомства, державні адміністрації, органи місцевого самоврядування.

Приклади підзаконних актів:

- Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям»;
- Наказ Міністерства освіти і науки України «Про організацію та проведення у 2025 році національного мультипредметного тесту»;
- Рішення міської ради «Про затвердження Правил благоустрою Хмельницької міської територіальної громади».

Кримінальний кодекс України

Закон України «Про повну загальну середню освіту»

Постанову КМУ «Про затвердження порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям»

**ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

Про Державний прапор України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 19, ст.257)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є:**

Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої - синього кольору, нижньої - жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Голова Верховної Ради України

І.ПЛУЩ

м. Київ, 28 січня 1992 року
N 2067-XII

Ознайомтесь із документом. Дайте відповіді на запитання.

1. Як називається цей документ?
2. Який орган прийняв цей документ?
3. Класифікуйте документ за юридичною силою.
4. На прикладі цього документа вкажіть ознаки нормативно-правового акту.
5. Охарактеризуйте зміст цього документа.
6. В чому полягає його важливість?

Завдання та запитання

- 1) Що таке система права, система законодавства?
- 2) Вкажіть структурні елементи системи права, системи законодавства.
- 3) Наведіть приклади законів і підзаконних актів.
- 4) Поясніть, чому, на вашу думку, конституція має найвищу юридичну силу.
- 5) Вкажіть спільні та відмінні риси закону і підзаконного акту.
- 6) Оцініть, яку роль відіграють закони і підзаконні акти в державі, як вони впливають на життя людей.

Проект. Створіть (намалюйте чи надрукуйте) плакат «10 фактів про Конституцію України». (Завдання можна виконувати як індивідуально, так і в групах).

§ 4. Правовідносини

NEW

Навіщо це тобі потрібно?

Ознайомившись із темою «Правовідносини», ви зрозумієте, що правовідносини — це не абстрактні теорії, а те, що відбувається щодня: коли ви купуєте їжу в шкільному буфеті, даєте покористуватися своєю ручкою сусіду по парті, їдете в громадському транспорті до школи... Правовідносини нас «оточують» практично всюди і є частиною нашого життя. Розуміння правовідносин допоможе вам завжди вчиняти свої дії із дотриманням норм права, уникати порушень норм права, зокрема з необережності чи через незнання, захищати себе у конфліктних і проблемних ситуаціях.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке правовідносини;
- розрізняти види правовідносин та юридичних фактів;
- характеризувати правовідносини та наводити приклади;
- аналізувати правові ситуації щодо дотримання чи порушення норм права.

Правовідносини, суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, зміст правовідносин, правоздатність, дієздатність, юридичні факти.

Під час перерви учень 9-го класу Антон випадково поцілів м'ячем у телефон свого однокласника. Телефон випав у того з рук — і скло екрана розбилося на дрібні шматочки.

1. Чи регулюється ця ситуація нормами права?
2. Чи повинен Антон відшкодувати завдані збитки?
3. Що робити учневі, телефон якого розбився, в такій ситуації?
4. Розв'язати ситуацію і правильно відповісти на ці запитання ви зможете після опрацювання параграфа.

4.1. Поняття та ознаки правовідносин.

Правовідносини (правові відносини) – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що забезпечуються державою.

Правовідносини виникають, змінюються чи припиняються у випадках укладення договорів, спадкування, порушення законів, укладення трудових договорів між робітником і роботодавцем тощо.

Відносини, які регулюються іншими нормами, крім правових, не є правовідносинами.

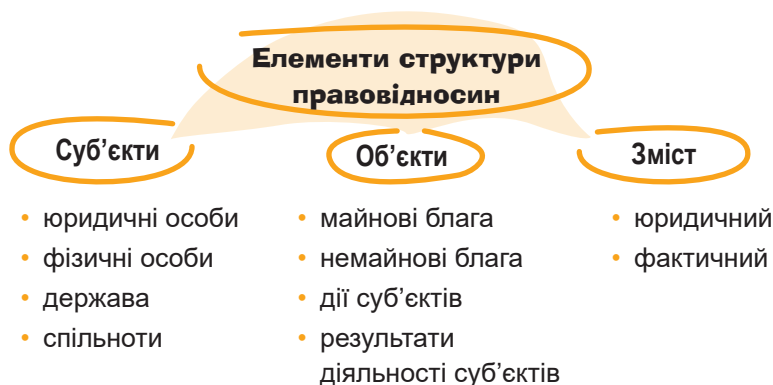
Правовідносини мають такі ознаки:

- виникають на основі правових норм;
- беруть участь сторони (дві та більше), які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;

- є видом суспільних відносин;
- у правовідносинах держава забезпечує і контролює здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків.

4.2. Структура (склад) правовідносин.

Структура правовідносин – це сукупність елементів правовідносин та способів зв'язку між ними щодо майнових та немайнових благ на основі та відповідно до норм права.

Суб'єктами правовідносин є їхні учасники, які є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Об'єкти правовідносин — це ті реальні блага, які задовольняють інтереси і потреби людей та з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст правовідносин — сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Ознайомтесь із статтями з кодексів. Визначте структурні елементи правовідносин.

Цивільний кодекс України:

Стаття 655. Договір купівлі-продажу

За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Сімейний кодекс України:

Стаття 180. Обов'язок батьків утримувати дитину

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

4.3. Учасники (суб'єкти) права та правовідносин. Об'єкти правовідносин.

Суб'єктом права є фізична чи юридична особа, поведінка якої регулюється нормами права, яка наділена законодавством властивостями здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки (має правоздатність та дієздатність).

До суб'єктів правовідносин належать:

- а) **фізичні особи**, якими можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, також їх можна поділити на приватних осіб, посадових осіб і спеціальні суб'єкти;
- б) **юридичні особи** — організації, що мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачами у суді та нести юридичну відповідальність за свої дії (об'єднання громадян, підприємства, організації, партії, музеї, школи тощо);
- в) **різні спільності** (нація, народ, етнічні групи, населення відповідного регіону);
- г) **держави** (органи влади, самоврядування, державні утворення).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто бути носіями прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

До об'єктів правовідносин належать:

- матеріальні блага (майно, речі, цінності, квартира, смартфон, автомобіль);
- особисті немайнові блага (честь, гідність, ділова репутація);
- продукти інтелектуальної та духовної творчості (твори літератури, техніки, науки, мистецтва);
- дії суб'єктів правовідносин (послуги, роботи);
- результати діяльності суб'єктів (виконані роботи, укладені договори, прийняті нормативні акти).

Правоздатність.
Дієздатність.
Деліктоздатність.

4.4. Зміст правовідносин.

Зміст правовідносин поєднує:

1) юридичний зміст — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників (суб'єктів) правовідносин;

2) фактичний зміст — це сама поведінка учасників (суб'єктів), в якій реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст суб'єктивного права передбачає такі можливості:

- діяти відповідно до свого бажання;
- вимагати певних дій від зобов'язаної сторони;
- користуватися благом, що закріплене суб'єктивним правом;
- звернутися до відповідних органів за захистом свого права.

Зміст юридичних обов'язків полягає в необхідності:

- здійснювати певні дії;
- утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб;
- вимагати здійснення або нездійснення певних дій від інших осіб;
- нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених правовою нормою дій.

Так, при укладенні договору купівлі-продажу суб'єктивне право покупця полягає в тому, що він має право вимагати передачу йому товару належної якості у встановлений строк, а за наявності недоліків — вимагати їх усунення чи заміни товару, а юридичний обов'язок покупця — оплатити вартість товару в передбачений у договорі спосіб і строк та прийняти товар.

Суб'єктивне право продавця полягає в тому, що він має право вимагати оплату за товар і прийняття його покупцем, а юридичний обов'язок продавця — передати товар покупцеві у належній якості та в зазначений термін.

Прикладами фактичного змісту правовідносин можуть бути: продавець фактично передає товар покупцеві, а покупець оплачує його вартість; батьки фактично утримують свою дитину — купують їй одяг, годують, забезпечують умови для отримання освіти; водій виконує правила дорожнього руху — зупинився на червоний сигнал світлофора.

4.5. Юридичні факти.

Юридичні факти передбачають виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За волевиявленням осіб розрізняють такі види юридичних фактів, як дії (відбуваються згідно з волею суб'єктів), бездіяльність та події (відбуваються незалежно від волі суб'єктів).

Розрізняють юридичні дії **правомірні** та **неправомірні**.

Правомірні юридичні дії поділяються на:

- **юридичні факти** (правомірна поведінка з метою викликати юридичні наслідки, наприклад, договір купівлі-продажу, рішення суду, заповіт, рішення про призначення пенсії людині);
- **юридичні вчинки** (дії, що не мають на меті викликати юридичні наслідки, але через певні обставини призвели до виникнення цивільних правовідносин – наприклад, людина, що знайшла скарб, людина, котра знайшла загублену річ і повідомила про це в поліцію, людина випадково поширила недостовірну інформацію про іншу особу і тепер потрібно буде її спростовувати і відшкодовувати моральну шкоду).

*Неправомірними юридичними діями є: **правопорушення** (винні дії, проступки чи злочини).*

До юридичних подій належать народження, смерть людини, стихійні лиха, хвороби тощо.

E

Розв'язуємо юридичні ситуації:

E

Об'єднайтеся в групи й запропонуйте пригадати із власного життя, знайомих чи друзів ситуації, де були б правовідносини. Представте й обговоріть результати.

E

1) Чи були у зазначених випадках правовідносини?

- Учень заплатив 15 гривень за проїзд у маршрутному таксі й отримав квиток на проїзд від водія.
- Батько оформив доручення на право водіння власного автомобіля для доньки.
- Семен та Світлана одружилися, оформивши шлюб у косяолі.
- Фірма А розірвала договір постачання товару з фірмою Б.
- За порушення партійної дисципліни (статуту партії) із політичної партії було виключено 2-х членів.
- Хлопець поступився місцем бабусі у тролейбусі.
- З нового навчального року приватний ВНЗ збільшив плату за навчання на 25 % для студентів 3–4 курсів, переуклавши з ними контракти на навчання.

2) Визначте структурні елементи правовідносин:

- а) Громадянка А. продала власний будинок громадянину Б.
- б) Бригаду малярів було найнято для ремонту офісу підприємства, з чим вона успішно впоралася.
- в) Письменник уклав договір із видавництвом про друк свого роману.
- г) За договором, укладеним між приватною школою та автопідприємством, автобус, що належить останньому, щодня буде підвозити учнів до школи і додому.
- ґ) Громадянин К. звернувся до страхової компанії по виплату страховки на власний транспортний засіб, застрахований у цій компанії, на який впало дерево внаслідок буревію.

Завдання та запитання

- 1) Що таке правовідносини, юридичні факти?
- 2) Вкажіть структурні елементи правовідносин.
- 3) Наведіть приклади правовідносин, де були б події, правомірні та протиправні дії.
- 4) Порівняйте правоздатність та дієздатність фізичних осіб.
- 5) Визначте критерії поділу фізичних осіб за обсягом дієздатності.
- 6) Розсудіть, чи доцільно повну дієздатність надавати особам із 16 років.

Тестові завдання

Проект. «Правовідносини навколо нас». Об'єднайтеся в групи і протягом кількох днів (тижня) фіксуйте ситуації, у яких ви чи інші люди беруть участь у правовідносинах. Потім: 1) визначте, до якої галузі права вони належать; 2) вкажіть суб'єкти, об'єкти, юридичні факти; 3) проаналізуйте, які права та обов'язки виникають у суб'єктів.